

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора філологічних наук, професора кафедри української та зарубіжної літератури і порівняльного літературознавства Бердянського державного педагогічного університету Анісімової Ніни Павлівни на дисертацію Желновач Аліни Олександрівни **«Соціальний міф і його художнє втілення у драматургії І. Багряного (»Морітурі», »Розгром», »Генерал«),** висунуту на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 – українська література

Через репресивні заходи радянської тоталітарної системи (нищення театру Леся Курбаса, трагічна загибель М. Куліша та інших митців «розстріляного відродження») з 1930-х років драматургія традиційно лишалася найслабшою ланкою українського письменства. Певний прорив на шляху модернізації української драми, відмежування її від канонів соцреалізму і наближення до світових естетичних тенденцій здійснили письменники-емігранти так званого «мурівського» періоду. Дослідження різних художніх аспектів драматургії української діаспори є одним із перспективних напрямків сучасного українського літературознавства. На часі прочитання еміграційної драматургії із застосуванням нового наукового інструментарію, адже тривалий період через ідеологічні утиски і заборони вона лишалася в материковій Україні і поза сценічним життям, і на маргінесі спеціальних дослідницьких студій.

Актуальність обраної теми дослідження є очевидною: драматична спадщина І. Багряного належним чином не поцінована, лишається маловивченою, тривалий період на неї чіпляли ярлики «тенденційності», «не сценічності», «низької естетичної вартості», протиставляли прозі і трактували лише як начерки до романів. Дисертація А.О. Желновач – перше системне дослідження драматургічної творчості І. Багряного, який творив упродовж 20 – 60-х рр. ХХ ст., ввібравши у свої тексти дух і стильові пошуки кількох культурних епох. Відтак конче необхідним є зіставлення драм письменника з творами соціалістичного реалізму, що на догоду тоталітарній системі продукував чимало ідеологічних та соціальних міфів.

Драматургічний доробок І. Багряного розглянуто на тлі панорамної картини становлення естетичних засад МУРу, що відіграв історичну роль у розвитку еміграційної літератури повоєнної доби. Здійснене А.О. Желновач дослідження становить важливий крок у справі актуалізації драматичних творів І. Багряного у читацькому і дослідницькому середовищах, суголосне пріоритетному напрямку сучасного літературознавства – потребою звести в єдиний літературний процес і материкові, й еміграційні здобутки письменства.

Результати і висновки дисертації позначені науковою новизною: уперше в літературознавчій думці проаналізовано жанрово-стильові особливості маловідомих п'єс І. Багряного, проведено їх зіставлення з творами соціалістичного реалізму, а також типологічно подібними текстами О. Довженка, І. Костецького, Л. Коваленко, А. Любченка, У. Самчука. Новаторським є розкриття жанрового розмаїття драматургії І. Багряного: аналізуючи різні аспекти соціального міфу, дослідниця висвітлює жанрову специфіку трьох п'єс (драматична повість «Морітурі», повість-вертеп «Розгром», комедія-сатира «Генерал»). Новизна роботи полягає і в вирішенні низки питань дискусійного змісту, пов'язаних як зі світоглядно-естетичними засадами «МУРу», так і з драматургією письменника: чи можна вважати І. Багряного письменником-«європеїстом»?; чи дають підстави погляди І. Багряного (стаття «Думки про літературу») твердити про те, що автор був прихильником неонародницької ідеї (суть якої полягала в тому, що література мусить виконувати просвітницьку, виховну функцію)?; чого більше у драмах письменника – естетичної вартості чи декларативного проголошення політичних ідей, особливо у п'єсі «Морітурі»? Глибока наукова методологія дослідження, адекватний інструментарій дозволили А.О. Желновач глибоко зануритися у художній світ драматургії І. Багряного і відповісти на значну кількість поставлених актуальних проблем.

Сформульовані завдання, об'єкт і предмет студії зумовили логічно вмотивовану структуру дисертації. Кожна зі складових частин роботи

реалізує певну, чітко визначену проблему, включає літературний, історичний, національний, культурологічний контексти. Вступ до роботи відповідає класичним канонам: глибоко й аргументовано визначена актуальність дослідження; мета наукового пошуку і завдання поставлені точно і в повній відповідності до теми, чітко реалізуються авторкою в контексті обраної дослідницької парадигми. 5 розділів роботи відзначаються логічно продуманою структурованістю, поділом на низку підрозділів та параграфів, а також демонструють входження дисертанки у художній світ драматургії І. Багряного, відтворення моделей соціального міфу, який у кожній п'єсі набуває різноманітних відтінків і смислів залежно від світоглядних та естетичних уподобань письменника.

Зокрема, у першому розділі розглядається історія вивчення вказаної наукової проблеми («Рецепція п'єс «Морітурі», «Розгром», «Генерал» І. Багряного у літературознавстві»). А.О. Желновач слушно виокремлює кілька етапів літературознавчих студій драматургії письменника: еміграційні праці 1940-х–1950-х років; літературно-критичні статті 80-х – кінця 90-х років ХХ століття; сучасні наукові праці (від 90-х років до сьогодні). Чимало перспективних ідей, висловлених дослідниками, отримали поглиблений аналіз у дисертації (стильовий синкретизм драматургії І. Багряного, тематично-стильові перегуки з п'єсами інших письменників-емігрантів тощо).

Потужна теоретико-методологічна основа дисертації окреслюється у другому розділі («Соціальний міф як суспільний та художній дискурс ХХ століття»): А.О. Желновач з'ясувала теоретико-філософське підґрунтя соціального міфу, звернувшись до праць і концепцій відомих дослідників. Засадничими у дисертації є теорії соціального міфу – структуралістська Р. Барта, символічна Е. Кассіра, релігієзнавча М. Еліаде. Імпонує те, як сформульовані теоретичні засади роботи: методологічна значущість кожної постаті вченого конкретизована відповідно до мети й завдань дисертації. У роботі органічно поєднана філософсько-естетична класика (Р. Барт, М. Еліаде, Е. Кассіра, Ю. Лотман, Є. Мелетинський, В. Топоров) з

сучасними напрацюваннями дослідників міфологічних основ соціалістичного реалізму – як еміграційних (Г. Грабович, К. Кларк), так і материкових (Т. Гундорова, І. Дзюба, І. Захарчук, Ю. Ковалів, С. Павличко, В. Хархун, О. Юрчук та ін.). Список використаної літератури ґрунтовний і становить 194 позиції. Можливо, у ньому мало б бути більше зарубіжних джерел, а також праць дослідників театру і прийомів театральності у літературі, адже драматургія тісно пов'язана зі сценічним мистецтвом (маю на увазі праці: Грабович Г. Тексти і маски; Клековкін О. Сакральний театр; Соколовська С. Ф. Ефект очуження як теоретико-літературна категорія; Хализев В. Е. Драма как род литературы та ін.).

Оскільки драматургія І. Багряного синтезує два аспекти – естетичний та ідеологічний, А.О. Желновач обрала перспективний напрям дослідження – визначення художніх моделей соціального міфу у п'єсах митця, що розглядається крізь призму сформованої у «мурівському» середовищі іншої міфологічної структури, основу якої становить контрміф з образом віртуальної України. Спираючись на структурно-семіотичну методологію, дисертантка вибудувала струнку й логічну вмотивовану концепцію соціального міфу як особливого комунікативного дискурсу, вторинної семіотичної системи, що інтерпретує фундаментальні концепти класичної міфології та демістифікує радянські міфи.

Фабульну основу третього розділу («Антисвіт» І. Багряного як опозиція соціалістичному реалізму (на прикладі п'єси «Морітурі»)) становить аналіз альтернативної художньої моделі у драмі письменника, образ автора як «іншого». Засадничими обрано ідеї Ю. Лотмана, В. Топорова про взаємодії «своєї» і «чужої» культури, Б. Гаспарова про «семіотичні зіткнення» (зустріч «свого» і «чужого»), Б. Успенського про різні точки зору в художньому творі (ідеологічну, фразеологічну, психологічну), Є. Шапінської про феномен «іншості». У ході дослідження А.О. Желновач висвітлила основні аспекти антиміфу, які моделює автор як «інший»: міф про прихід Месії (образ Карла Маркса), міф про можливість Світової Революції, архаїчний міф про

близнюків, біблійний мотив про дванадцять апостолів. Третій і всі наступні розділи дають підстави стверджувати, що сильним аспектом рецензованої дисертації є потужний контекст дослідження. Так, концепція «безгрунтярства» (3.2.) як міфологічний код у тексті, заявлена на конференції в Майнц-Кастелі, за допомогою порівняльно-типологічного методу аналізується на основі зіставлення п'єс «Морітурі» І. Багряного та І. Костецького («Близнята ще зустрінуться»), У. Самчука («Шумлять жорна»), Л. Коваленко («Домаха»). Слушними є міркування дисертантки щодо привнесення кожним із досліджуваних драматургів своєї версії в художній реалізації проблеми «безгрунтярства», знакових авторських знахідок. Водночас варто акцентувати необхідність ширшого зіставлення із названими текстами. Так, міф про близнюків художньо виражений і в п'єсі «Морітурі» І. Багряного, і в драмах І. Костецького, до текстів якого доцільно активніше звертатися з огляду на їх експериментаторський зміст.

Незаперечним науковим здобутком дисертантки є залучення Біблії як основного інтертексту роботи: А.О. Желновач доводить, що задля подолання комплексу «безгрунтярства» автор звернувся до Святого Письма, зокрема Євангелія, як метатексту, знакової структури, інтерпретуючи класичні міфи – етіологічні, космогонічні, героїчні та есхатологічні, розвінчуючи радянський соціальний міф і, таким чином, формуючи особливу міфологічну систему іншого рівня. Обґрунтованими є спостереження щодо трьох версій міфу України, які пропонує автор у п'єсі: соціалістичний, козацький романтичний міф, авторський міф модерної України. Варто відзначити глибокий аналіз часово-просторових відношень у п'єсі (замкнений простір харківської в'язниці, Красна Площа, Кремль), різних міфо-синкретичних структур мислення (історичного часу, синтез ідеологічного, фразеологічного та психологічного планів зображення). Умотивованими і переконливими є спостереження щодо художнього світу «Морітурі», який ґрунтується на перетині кількох культурних просторів – світу як театру, світу як кіно та світу як оркестру, що в сукупності слугують демаскуванню радянської

дійсності, творенню антиміфу з його інакшим поглядом на події в тоталітарній державі. Заслуговує уваги цікава і слухна думка щодо художнього вираження вічних архетипів, які у п'єсі «Морітурі» часто реалізуються в абсурдистському ключі: Біблія у п'єсі стає основою абсурдних ситуацій, що суперечить її первісному сакральному смислу. У процесі дослідження абсурдистських тенденцій у драмі можна було б залучити і п'єсу Л. Коваленко «Героїня вмирає в першому акті» з метою зіставлення естетичного навантаження прийомів абсурду.

Заявлений у першому розділі роботи погляд щодо експресіоністичного стилю письменника розкривається у ході аналізу драми «Морітурі». А.О. Желновач убачає риси експресіонізму в узагальнених образах-символах, алегоріях, публіцистичності, тенденційності, підвищеній трагічній виразності подій. Однак зауваження Н. Колошук (с. 38) щодо експресіоністичної спорідненості п'єси «Морітурі» та роману «Сад Гетсиманський», а також питання графостилістики у цій драмі (графічні фіксації індивідуальних вимовних особливостей персонажів), не отримали подальшого розвитку, а тому може стати спонукою до аналізу експресіоністичної поетики драматургії І. Багряного у перспективі. Аналіз картин у в'язниці, допити слідчого Сергєєва варто було зіставити з романом «Сад Гетсиманський», де також є подібні епізоди й образи.

Концептуальним є 4 розділ роботи («Художні особливості п'єси «Розгром» І. Багряного»), у якому А.О. Желновач розкриває ознаки вертепу у названій драмі, поєднання епічного і драматичного начал, своєрідну композицію твору (інтермедії, паузи, антракти), риси містерії та мораліте. У підрозділі йдеться про специфіку необарокового світовідчуття — театральність з його прийомами (життя-гра, життя-дійство, «театр в театрі», маскування, значущість заголовків), хоча дослідниця і не оперує терміном «необароко». Вдумливими є аналіз різних театральних кодів (павзи-антракти, заслони, завіси, відслони, тло, акт та ін.); виявів кіно компонентів (кадр, мізансцена, міміка, жести, інтер'єр). Переконливо проаналізовано символічні

культурні коди та з'ясовано їхнє ідейно-художнє навантаження: Голгофа, Дамоклів меч, крилата богиня Немезида, Фенікс. «Світ-як-театр» зіставляється з драмами І. Костецького: дослідниця вбачає точки перетину у таких театральних прийомах: відсутність режисера, «театр-напризволяще», «театр-всіх-і-для-всіх». Вдалим є порівняльний аналіз п'єси І. Багряного і модерної інтелектуальної повісті «Вертеп» А. Любченка (підрозділ 4.1.1.). При цьому дослідниця здійснює жанрову та світоглядну кореляцію авторів, виокремлює спільні риси (тематичне коло, символічні міфологічні часово-просторові відношення, образ жінки як символ України, риси мораліте, вияв рис експресіонізму), акцентує й відмінні риси у втіленні євангельських мотивів і художніх моделей часу. Аналіз просторових меж повісті-вертепу І. Багряного (будинки Урбанів) може бути предметом зіставлення не лише зі згаданим твором А. Любченка, а й з п'єсами М. Куліша («Патетична соната», «Маклена Граса»).

Дискусійним питанням не лише в драматургії І. Багряного, а й у всій його творчості є концепція мілітаризму, що виступає специфічною художньою координатою п'єси «Розгром» (підрозділ 4.2.). Здійснюючи аналіз «Розгрому», А.О. Желновач переконливо доводить, що І. Багрянний розвінчує так званий визвольний мілітарний міф, притаманний радянській літературі, і подає свою антиколоніальну, авантюрно-пригодницьку та інтелектуальні версії війни. Має рацію дослідниця, стверджуючи, що мілітаризм переноситься автором у духовний вимір і символізує незнищенність українського народу на метафізичному рівні, який розкривають біблійні алюзії (ікона Божої Матері, образ Христа, Голгофи, мотив розп'яття), культурні символи (портрети репресованих письменників, пам'ятник Т. Шевченку, А. Дюреру тощо). У розкритті інтерпретації війни не зайвим було б зіставлення п'єси «Розгром» з повістю І. Багряного «Огненне коло», у якій у вираженні антимілітарних мотивів прочитуються ідеї «активного романтизму», пристосованого до нової суспільної ситуації.

Ціннісний дискурс повісті-вертепу «Розгром» аналізується дисертанткою шляхом зіставлення з типологічно подібною кіноповістю «Україна в огні» О. Довженка (підрозділ 4.2.2.). Спираючись на теоретичні дефініції М. Еліаде, який ототожнював «цінне» та «священне», А.О. Желновач здійснює порівняльний аналіз творів І. Багряного і О. Довженка: «Розгром» розглянуто з точки зору «інакшості», а «Україну в огні» – з погляду взаємодії «своєї» (української) та «чужої» (радянської) культури одночасно. А.О. Желновач доводить, що міф війни у І. Багряного україноцентричний з домінуючими ідеями майбутнього відродження й державної незалежності, натомість у О. Довженка переважає героїчно-трагічне усвідомлення ситуації, при цьому міф війни є контамінацією офіційної ідеології та ревізійного дискурсу.

Вписується у загальну методологію дослідження і п'ятий розділ («Карнавалізація воєнної дійсності в п'єсі «Генерал» І. Багряного: синтез трагічного та комічного»). За основу аналізу А.О. Желновач обрала концепції сміхової культури як засобу творення міфологізованого художнього тексту. Реалістично-трагічна модель війни у «Розгromі» зіставляється з комічно-карнавальною у «Генералі». Теоретичним підґрунтям обрано концепцію карнавальної культури М. Бахтіна («інверсія подвійних протиставлень», «матеріально-тілесний низ»). У «Генералі» аналізується авторська трагіфарсова філософія: війна набуває трагікомічних відтінків і стає засобом художнього руйнування деспотичного суспільно-політичного устрою СРСР. А.О. Желновач зосереджується навколо 4 модусів художності: героїчного, сатиричного, трагічного, комічного. Особливої уваги заслуговує аналіз пародійних засобів у змалюванні образної системи твору: прийомів театру абсурду, рис карнавалу через перевдягання, перейменування персонажів, зміну їхнього соціального статусу, переплетіння героїчного та сатиричного модусів, пародіювання героїчного, маскування персонажів, травестійований театр. Можливо, менше уваги приділено розкриттю засобів гротеску у п'єсі, прийомів творення образів-шаржів, картин-буфонад,

трагіфарсу. Водночас дуже вдалим є зіставлення драми «Генерал» із п'єсою О. Корнійчука «Місія містера Перкінса в країну більшовиків», що виступає панегіриком комуністичній системі, а її автор – адептом соцреалізму. Якщо І. Багряний подав викривальну сатиру у зображенні Другої світової війни, то О. Корнійчук – комічну альтернативу, засновану на радянсько-американському світоглядному дисонансі.

Варто відзначити цілісність у розкритті теми дисертації. Дослідники неодноразово акцентували спільність проблематики та героя-романтика у романістиці письменника («Сад Гетсиманський», «Тигролови», «Людина біжить над прірвою»). А.О. Желновач доводить єдність і трьох драм у вираженні соціального міфу (головні герої – інтелектуали) і водночас еволюцію у драматизації дії: від комедії-сатири «Генерал», де постають шаржовані картини, до драматичної повісті «Морітурі», у якій зображено тип нового українського Месії, до повісті-вертепу «Розгром», де простежуються риси необароко. Усі три п'єси І. Багряного подають міфологізований образ українського національного героя, загартованого досвідом концтаборів, чітко зорієнтованого на створення модерної незалежної України. Певно, має рацію дослідниця, стверджуючи, що «всі три п'єси драматурга можна трактувати як модерне «житіє-мартирій» (с. 195).

У висновках до розділів та до всієї дисертації посутньо підсумований дослідницький досвід А.О. Желновач у визначенні засадничих рис соціального міфу в драматургії І. Багряного. Простежується глибоке володіння матеріалом, опанування науково-термінологічним апаратом. Дисертантка збагатила науковий простір цікавою працею, яка спонукає до дискусії, роздумів, накреслює наступні дослідницькі кроки уважного відчитування особливостей трансформованого міфологічного мислення в еміграційній літературі, що творила альтернативну до соцреалізму міфопоетичну парадигму.

При позитивній оцінці дисертації А.О. Желновач, крім зазначених окремих побажань, хочу висловити ще деякі критичні зауваги та міркування:

1. У «Вступі» анонсоване застосування дослідницького інструментарію (компаративний, структурно-семіотичний, міфологічний, дискурсивний). Варто було б конкретизувати сферу застосування методів дослідження, а не лише констатувати їх. Окремою рубрикою має бути і теоретико-методологічна основа дослідження, у якій акцентуються імена вчених, літературознавців, філософів, які розглядали засадничі питання дисертації («соціальний міф», «метод соціалістичного реалізму», «інший у культурі», «вертеп», «ціннісний дискурс», «культурні коди», «карнавалізація»). Хоча можна припустити, що дослідниця керувалася тим, що в другому розділі розкриваються теоретичні засади роботи.

2. Оскільки І. Багрянний органічно ввібрав у свій світогляд риси «розстріляного відродження» і «мурівського» періоду, був послідовним прибічником політичного призначення літератури, у другому розділі варто було б зіставити його погляди з ключовими постатями 1920-х років – М. Хвильовим та М. Зеровим, зокрема їхнім баченням зорієнтованості української літератури на західну модель розвитку. Адже саме це питання стало основним у дискусії, що розгорнулася у середовищі «МУРу» між «європеїстами» (Ю. Косач, І. Костецький, М. Орест) та «органістами» (Ю. Шерех). Це дискусійне питання набуває особливої актуальності, якщо врахувати ідею М. Хвильового про азійський ренесанс, «особливу месіанську роль України, посередника між Європою та Азією» (с. 41). Припущення Ю. Шереха, що європеїзм І. Багряного був «випадковим», потребує більш глибокої аргументації. Адже якщо взяти за основну рису європеїзму схильність до модерністичних стильових пошуків і літературного експериментаторства (драми Ю. Косача, І. Костецького), то вона певною мірою простежується у п'єсах І. Багряного.

3. У роботі неодноразово акцентувалася думка щодо стильового синкретизму, притаманного творчій манері І. Багряного-драматурга (поєднання рис романтизму, барокової стилістики, екзистенціалізму, реалізму, імпресіонізму – 1.1., с. 35, 43, 44). Водночас не всі заявлені стильові

течії знайшли аргументоване наукове тлумачення. Так, більш детально А.О. Желновач проаналізувала вияви романтизму, експресіонізму, а от техніка імпресіоністичного письма лишилася поза увагою студії.

4. Бажано було б ширше залучити драматургічний контекст з інших літератур світу. Заявленими, але не кінця висвітленими лишилися перспективні питання стильових перегуків п'єс І. Багряного та європейських письменників. Так, до контексту дисертації можна було б впевненіше додати: «драми ідей» Б. Шоу, які відзначаються наявністю дискусії, парадоксу, гострої соціальної сатири на англійське суспільство («Дім, де розбиваються серця»); п'єси Б. Брехта, що мають риси епічного театру, «ефекту очуження» («Кавказьке крейдове коло»).

5. Робота в цілому добре вичитана і стилістично відредагована. Утім, зустрічаються поодинокі стилістичні огріхи, на кшталт: загально-ознайомчий характер (с. 33) – замість ознайомлювальний; взаємообумовлений, обумовлений (с. 54, 91) – замість взаємозумовлений, зумовлений; співставлення (с. 77) – замість зіставлення; оточуючого середовища (с. 82) – замість навколишнього; з другого боку (с. 123) – замість з іншого боку; значимості (с. 142) – замість значущості тощо.

Попри окремі дискусійні моменти та недогляди наукова вартість дисертації у контексті досліджень еміграційного письменства зокрема і сучасного літературознавства загалом незаперечна. Результати дослідження, його теоретичні положення й узагальнення цілком логічно можуть бути використані при читанні історії української літератури в навчальних закладах різного рівня, при викладанні дисциплін філологічного циклу, розробці навчальних посібників та підручників.

Автореферат адекватно відображає наукову аргументацію А.О. Желновач, його зміст ідентичний основним положенням дисертації. Результати дослідження належним чином апробовані на міжнародних та всеукраїнських конференціях, відображені в 7 статтях, опублікованих без участі співавторів, одна з яких – у зарубіжному виданні.

Дисертація «Соціальний міф і його художнє втілення у драматургії І. Багряного («Морітурі», «Розгром», «Генерал»))» виконана на належному фаховому рівні, є завершеним самостійним новаторським дослідженням на актуальну тему. Дисертація, автореферат і публікації відповідають вимогам «Порядку присудження наукових степенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з постановами КМ України № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.), а отже, їх авторка Аліна Олександрівна Желновач заслуговує на надання їй наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література.

Офіційний опонент:

доктор філологічних наук, професор
кафедри української та зарубіжної літератури
і порівняльного літературознавства
Бердянського державного педагогічного
університету

Анісімова Н.П.

Підпис професора Анісімової Н.П. підтверджую

Вчений секретар БДПУ:

Попова О.І.